

گزارش مقدماتی فصل اول کاوش
در عرصه چهارطاقی بازه هور

میثم لباف خانیکی

عضو هیئت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران
labbaf@ut.ac.ir

مقدمه

فصل اول کاوش در عرصه چهارطاقی بازه هور در پی انعقاد قراردادی تحقیقاتی میان اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی و پژوهشگاه دانشگاه تهران به شماره ۹۳۲/۱۲۸۷۰/۱۹۸۸ و اخذ مجوز کاوش شماره ۲۲۰/۷۲۰ مورخ ۹۳/۶/۱ از پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری به مدت یک ماه از ۱۳۹۳/۶/۱ تا ۱۳۹۳/۷/۱ به سرپرستی نگارنده انجام شد.

بنای سنگی بازه هور در مقام یگانه چهارطاقی باقی‌مانده از دوران پیش از اسلام در حوزه فرهنگی شمال شرق ایران، توجه بسیاری از محققان و صاحب‌نظران را به خود جلب کرده است. توصیفات، طرح‌ها، نقشه‌ها و عکس‌هایی که محققانی چون ارنست هرتسفلد (Herzfeld, ۱۹۴۲: ۳۳)، آندره گدار (گدار و دیگران، ۱۳۶۵: ۵۹-۶۰)، دونالد ویلبر (Wilber, ۱۹۴۶) و لویی واندنبرگ (واندنبرگ، ۱۳۷۹) از چهارطاقی بازه هور تهیه کرده‌اند، گویای اهمیت این بنا در عالم باستان‌شناسی و تاریخ معماری ایران قبل از اسلام است. با این وجود، آن‌چنان که از اسناد مزبور پیداست عدم اقدام به کاوش در عرصه چهارطاقی بازه هور سبب بروز تردیدها و گاه اشتباهاتی در تشخیص فضاهای مختلف چهارطاقی، ورودی‌ها، و تأسیسات وابسته به آن شده است. بنا بر این هدف اصلی کاوش فصل اول رفع ابهاماتی بود که از دیرباز در مورد شکل اصلی بنا، کاربری آن، و کیفیت سازه‌های الحاقی وجود داشت (تصویر ۱).

تصویر ۱. جبهه جنوبی چهارطاقی بازه هور (عکس از نگارنده).

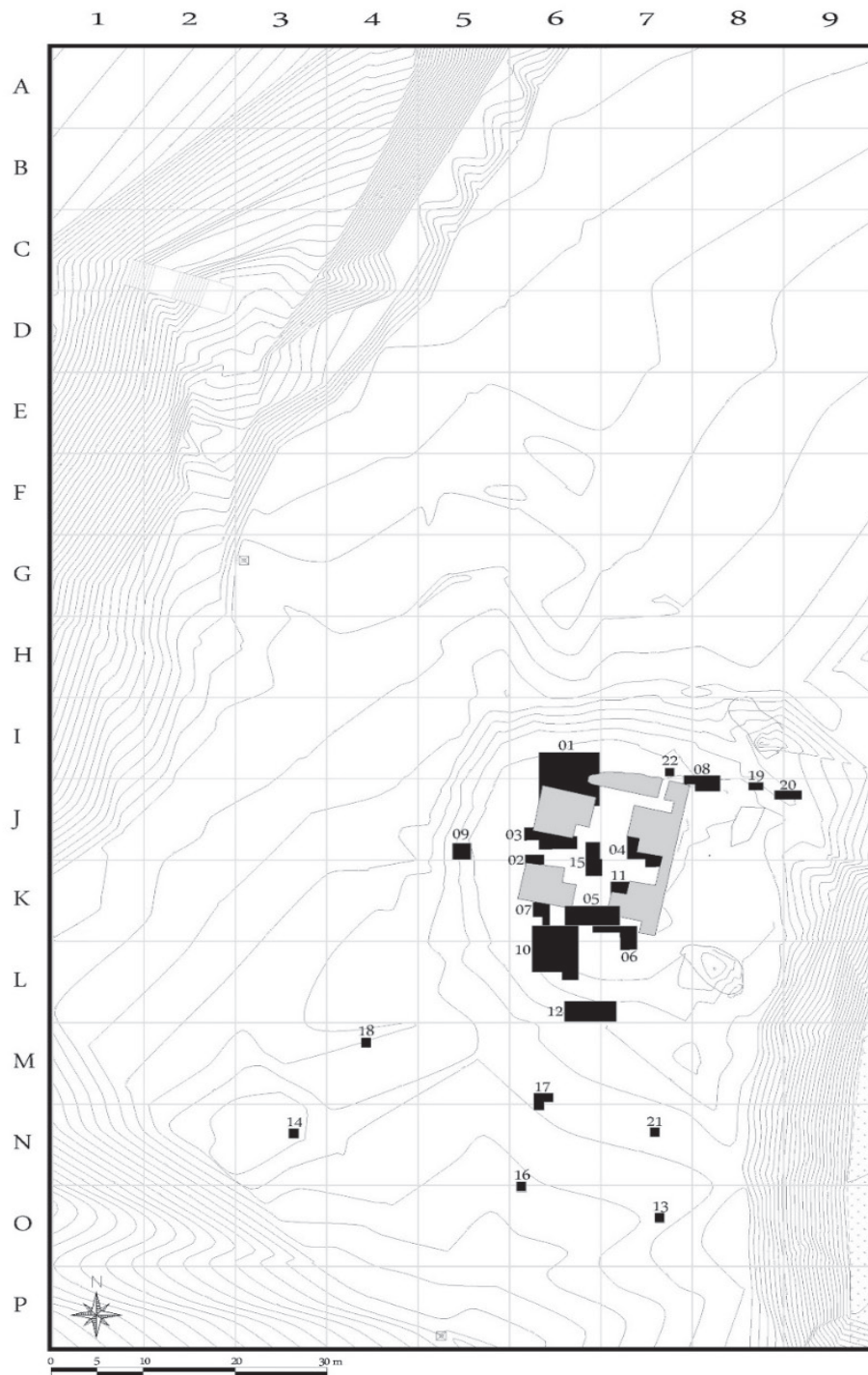
چهارطاقی بر روی تپه‌ای ساخته شده که حدود ۱۳ متر از سطح جاده مزبور بلندتر است و دسترسی به سطح آن امروزه از طریق راهی خاکی بر دامنه غربی تپه امکان‌پذیر است. بر سطح تپه، قطعه سفال‌های دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی پراکنده است. قبل از شروع کاوش مجموعه سفال‌های سطحی، مورد بررسی روشمند قرار گرفت و کم و کیف پراکندگی آنها مبنای ایجاد برخی از کارگاه‌های کاوش واقع شد.

در جریان کاوش فصل اول در عرصه چهارطاقی بازه هور، ۲۲ گمانه ایجاد شد که هر کدام اطلاعات ارزشمندی از شاکله اصلی بنا و کیفیت تحویل و تطوّر عناصر معماری مجموعه بازه هور ارائه داد. با کاوش در گمانه شماره ۱ ابهامات پیشین در مورد کیفیت دالان شمالی بنا بر طرف شد. (تصویر ۳) بدین ترتیب که مشخص

چهارطاقی بازه هور در فاصله ۷۵ کیلومتری جنوب شرق مشهد و در جانب شرقی راه قدیمی که خراسان را با سیستان و کرمان مرتبط می ساخته است، واقع شده است. روستای رباط سفید در ۱/۵ کیلومتری و روستای بازه هور در ۳ کیلومتری چهارطاقی، نزدیکترین آبادی‌ها به بنا هستند. (تصویر ۲) آن‌گونه که افضل‌الملک به سال ۱۳۲۱ق در سفرنامه خویش مسطور ساخته، نام بازه هور مرکب است از دو جزء که جزء اول آن به اصطلاح اهالی مشهد به معنای دهنه بین دو کوه و تنگه است و جز دوم به پارسی، «خورشید» معنا می‌دهد (افضل‌الملک، بی تا: ۱۳۰). به فاصله حدود ۳۵۰ متری جنوب غرب چهارطاقی، گردنه کوهستانی قرار گرفته که بر فراز آن قلعه‌ای موسوم به قلعه دختر، بر راه و بر چهارطاقی بازه هور اشراف کامل دارد.

تصویر ۲. موقعیت چهارطاقی بازه هور نسبت به روستاهای رباط سفید، بازه هور و جاده مشهد - تربت حیدریه (مأخذ: Google Earth).

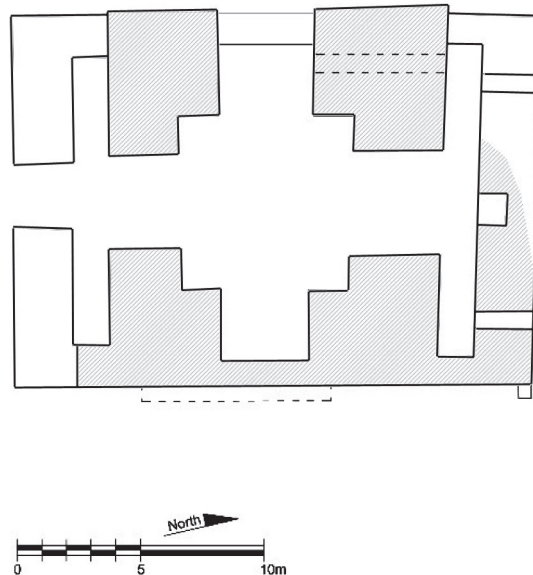
تصویر ۳. نقشهٔ توپوگرافیک عرصهٔ چهارطاقی بازهٔ هور و موقعیت گمانه‌های فصل اول کاوش (مأخذ: نقشه پایه از احمد متقی؛ ویرایش توسط نگارنده).

تصویر ۴. دالان شمالی چهارطاقی پس از کاوش. گمانه ۱ در سمت چپ و گمانه ۸ در سمت راست تصویر مشاهده می‌شوند (عکس از نگارنده).

ورودی اصلی چهارطاقی، همان ایوان جنوبی بوده است. در نتیجه کاوش در شرق بنا در محدوده گمانه‌های ۸، ۹، و ۲۱ آثاری از دو ستون و دیوار مرتبط با آنها شناسایی شد که احتمالاً گویای وجود یک تالار ستوندار در جنب بنا است. دیگر گمانه‌های فصل اول کاوش، گمانه‌های آزمایشی به ابعاد یک در یک متر بودند که برای یافتن شواهد احتمالی از فضاهای معماری وابسته به چهارطاقی در فواصل متوالی ایجاد شدند. تقریباً تمامی گمانه‌های آزمایشی فاقد آثار و لایه‌های فرهنگی بودند و نشانگر محوطه‌های هستند که احتمالاً فضای سبز اطراف چهارطاقی بوده است. (تصویر ۵)

شد دالان مزبور از دو سوی شرق و غرب مسدود بوده است، ضلع جنوبی آن به واسطه طاق شمالی، با فضای زیر گنبد چهارطاقی ارتباط می‌یافته و دو روزن به پهنای ۷۲ سانتیمتر در ضلع شمالی آن تعبیه بوده است. گمانه‌های ۵، ۶، ۷، و ۱۰ از این واقعیت پرده برداشتند که دالانی به قرینه دالان شمالی، در ضلع جنوبی چهارطاقی وجود داشته و ورود به فضای اصلی از طریق ایوانی در میانه ضلع جنوبی این دالان، صورت می‌گرفته است. (تصویر ۴) کشف جالبی که به واسطه کاوش در گمانه‌های ۲ و ۳ در زیر طاق غربی رخ داد، بیانگر این نکته است که بر خلاف تصورات پیشین، طاق غربی بنا به قرینه طاق شرقی کاملاً مسدود بوده و

تصویر ۵. پلان چهارطاقی بازه هور (ترسیم: علیرضا شاه‌محمدپور).

جنبه‌های هنری و زیبایی‌شناختی اثر فکر کنند، صرفاً در اندیشهٔ ایجاد پوششی برای چهارطاقی بازهٔ هور بوده اند. به هر حال یافتن پاسخ این سؤال نیز با انجام مطالعات آزمایشگاهی، تاریخ‌نگاری مطلق بنا و یافتن مدارک بیشتر دربارهٔ تاریخ سازه و وقایع تاریخی منطقه تحقق خواهد یافت.

تصویر ۶ نمونه‌هایی از سفال‌های یافت‌شده که گویای سنت سفالگری اواخر دورهٔ ساسانی و اوایل دوران اسلامی هستند (طراحی: ماریا داغ‌مهچی).

پس از اتمام عملیات کاوش، کلیهٔ عناصر معماری مکشوفه نظیر کف‌های گچی، اندود دیوارها، ستون‌ها (تصویر ۷) و اندود سطحی آنها با روش‌های علمی محافظت شد و به منظور جلوگیری از فرسایش طبیعی و آسیب‌های انسانی احتمالی، فضای داخلی گمان‌ها با شن و خاک نرم پر شده و سطح گمانه‌های پر شده با لایه‌ای از کاهگل و سپس خاک سرندشده، اندود شد. بدین ترتیب سعی شد میزان تخریب آثار مکشوفه به کمترین میزان ممکن تقلیل یابد.

سه گمانه از گمانه‌های فصل اول کاوش، با هدف شناسایی آثار احتمالی مرتبط با کاربری بنا، در فضای داخلی چهارطاقی ایجاد شد. طبق باور رایج، چهارطاقی بازهٔ هور آتشکده‌ای است که در دورهٔ ساسانی احداث شده است (مثلاً نک. پوپ ۱۳۷۳: ۵۰; Reuter, ۱۹۳۸: ۴۹۸; Herzfeld, ۱۹۴۲: ۳۳; Hozhabri, ۲۰۱۳: ۹). با توجه به اینکه در آتشکده‌های شناخته‌شده‌ای نظیر بندیان (رهبر، ۱۳۷۸)، میل حیرم (Kaim, ۲۰۰۲)، تخت سلیمان (ناومان، ۱۳۷۴)، شبان (رضوانی، ۱۳۸۵)، و میل میله‌گه (مرادی، ۱۳۸۸) الگوی فضایی تقریباً یکسان و عناصر غالباً ثابتی همچون آتشدان مرکزی، آتشدان‌های فرعی، سکوه‌های تعبیه‌شده در زوایا و جانب دیوارها شناسایی شده است، انتظار می‌رفت که در فضای داخلی چهارطاقی بازهٔ هور، حداقل یکی از عناصر مزبور یافت شود. مکان‌گزینی گمانه‌های ۴ و ۱۱ در گوشه‌های شمال شرقی و جنوب شرقی بنا و گمانهٔ ۱۵ در فضای زیر گنبد با همین هدف صورت پذیرفت. ولی گمانه‌های مذکور هیچ‌گونه شواهد و آثاری دال بر وجود عناصر مزبور در بر نداشت. این واقعیت، کاربری مفروض بنای بازهٔ هور را تا حدود زیادی زیر سؤال می‌برد و اظهار نظر دقیق‌تر در مورد کاربری بنا را به کاوش‌های گسترده‌تر پیرامون بنا در فصل‌های آتی موکول می‌سازد. از طرف دیگر قدمت سفال‌های شناسایی‌شده در سطح محوطه و نیز در عمق گمانه‌های حفاری‌شده، لزوم تجدید نظر در مورد تاریخ احداث و بهره‌برداری از بنای بازهٔ هور را گوشزد می‌کند. (تصویر ۶) مطالعهٔ سفالینه‌های مکشوفه نشان می‌دهد که طی نیمهٔ دوم دورهٔ ساسانی و قرون اولیهٔ اسلامی، از این بنا استفاده می‌شده است. این گزاره در تقابل با نظریات مختلفی قرار می‌گیرد که تاریخ احداث بنا را اوایل دورهٔ ساسانی و حتی اواخر دورهٔ اشکانی دانسته اند. مبنای اظهار نظرهای مزبور، به کار گرفتن شیوه‌ای ابتدایی در احداث گنبد چهارطاقی است. گنبد بازهٔ هور فاقد ساقه و بخش انتقالی است. به عبارت دیگر با تیرهای چوبی که بر زوایای چهارضلعی فضای داخلی بنا قرار داده اند، یک هشت ضلعی ایجاد کرده و بدین ترتیب قاعده‌ای نزدیک به دایره پدید آورده اند و در مرحلهٔ نهایی، گنبد را مستقیماً بر روی هشت ضلعی بنا کرده اند. عدم استفاده از فیلیپوش یا سکنج در ناحیهٔ انتقالی گنبد، سبب شکل‌گیری این فرضیه شده است که بنای بازهٔ هور متعلق به مرحله‌ای قبل از ابداع گوشه‌سازی‌های پیشرفته در احداث بناهای گنبددار است. اما با توجه به سفالینه‌های مکشوفه شاید بتوان گفت که بهره‌گیری از تیرهای چوبی و عدم اجرای فیلیپوش به دلیل تعجیل در اتمام بنای ساختمان یا فقدان مهارت در گوشه‌سازی رخ داده و معماران محلی بدون توجه به مراحل تکامل معماری و بدون آنکه به

تصویر ۷. نحوه حفاظت از یکی از عناصر معماری مکشوفه قبل از پر کردن گمانه (عکس از حامد سلیمانی).

منابع

- فرامرز نجد سمعی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
 - واندنبرگ، لویی. (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام. تهران: دانشگاه تهران.
 - Herzfeld, E. (1942). "Damascus: Studies in Architecture". in *ArsIslamica*, no.9, pp. 1-53.
 - Hozhabri, A. (2013). "The Evolution of Religious Architecture in the Sasanian Period". translated by G. Watson, <http://sasanika.org/esasanika/evolution-religious-architecture-sasanian-period/>
 - Kaim, B. (2002). "Un temple du feussasanide découverte à Mele Hairam (Turkménistan méridional)." in *Studia Iranica*, no.31, pp. 215-230.
 - Reuter, O. (1938). "Sasanian Architecture". in *A Survey of Persian Art*, A. Pope (ed.), Sasanian Art, Vol.1, pp. 493-578.
 - Wilber, D. N. (1946). "The Ruins at Rabat-i-Safid". in *Bulletin of the Iranian Institute*, no.6-7, pp. 22-28.

- افضل‌الملک، غلامحسین. (بی تا). سفرنامه خراسان و کرمان. به کوشش قدرت‌الله روشنی. تهران: توس.
 - یوپ، آرتور اپهام. (۱۳۷۳). معماری ایران. ترجمه غلامحسین صدیقی افشار. تهران: فرهنگستان.
 - رضوانی، حسن. (۱۳۸۵). آتشکده شیان. بروشور منتشرشده توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه - قصر شیرین.
 - رهبر، مهدی. (۱۳۷۸). «معرفی آدریان (نیایشگاه) مکشوفه دوره ساسانی در بندیان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا». در مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران. ج به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ص ۳۱۵-۳۴۲.
 - گذار، آندره و یدا گذار و ماکسیم سیرو. (۱۳۶۵). آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
 - مرادی، یوسف. (۱۳۸۸). «چهارتاقی میل میله گه؛ آتشکده‌های از دوره ساسانی». در مطالعات باستان‌شناسی، ش ۱، ص ۱۵۵-۱۸۳.
 - ناومان، رودلف. (۱۳۷۴). ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان. ترجمه